

QADIMGI MESOPATAMIYA TARIXI

*USAT "Ijtimoiy fanlar" kafedrası
katta o'qituvchisi t.f.n. D.D.Baxronov*

Yangi O'zbekistonda bugungi kunda amalga oshirilayotgan muhim islohotlar, o'zgarishlar, jamiyat va xalq hayotidagi evrilishlar, tarix faniga nisbatan e'tiborning davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi mamlakatimiz tarixchilari oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev: "Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi."¹ degan fikrlarida nafaqat yurtimiz balki jahon tarixini o'rganishni ham nazarda tutgan edilar.

Jahon tarixiga nazar solsak, har bir xalq avvalo ma'naviy birlashuvi, milliy g'oyasi bilan yuksalgan. Bugun yangi hayot qurish, rivojlangan davlatlar qatoriga chiqish yo'lidan borayotgan mamlakatimizda ham milliy g'oya masalasi juda muhim ahamiyatga ega. Yoshlarimiz o'z tariximizni o'rganish bilan birga Jahon tarixi haqida ham ilmiy bilimlarga ega bo'lishlari tarixchi olimlarning muhim vazifalaridan biriga aylandi.

Shu o'rinda Qadimgi Sharq tarixida Mesopotamiya sivilizatsiyaning paydo bo'lish jarayonini o'rganish ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Mesopotamiya Dajla va Frot daryolari o'rtasidagi vohada joylashgan mamlakat bo'lib qadimgi yunonlar uni "Mesopotamiya" - Ikki daryo oralig'i deb ataganlar. Bu o'lka shimolda Armaniston tog'laridan boshlanib, janubda Fors qo'ltig'igacha cho'zilgan, mamlakat g'arbida Suriya-Mesopotamiya dashti, sharqda esa Zagros, G'arbiy Eron tog' tizmalari o'rab turadi.

Mesopotamiyaning o'rta va janubiy qismi tekislik bo'lib, u vaqti-vaqti bilan toshib yerlarni sug'oruvchi va o'g'itlovchi Dajla va Frot daryolari keltirgan mineral o'g'itlar bilan to'yinishi yerlarning unumdorligini oshirishga xizmat qilgan. Dajla daiyosi Van ko'iining janubi, Armaniston tog'lari, Frot esa Arzurumning sharqida dengiz sathidan 2 ming metr balandlikdan boshlangan. Frot daryosining uzunligi 2600 kilometrni, Dajlaning uzunligi esa 1850 kilometrni tashkil etadi. Dajla juda tezoqar bo'lib, vohaga Frotga nisbatan ikki barobar ortiq suv keltiradi. Bu esa dehqonchilikni rivovlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ikkala daryo orqali mesopotamiyaliklar qo'shni mamlakatlar Urartu, Eron, Kichik Osiyo, Suriya, shuningdek, ikki daiyo oralig'idagi shahar-davlatlar bilan doimo aloqada bo'lganlar.

Ikki daryo oralig'i o'simliklar olamiga ham uncha boy emas edi. Mamlakatda arpa, bug'doy, yovvoyi xurmo, shakarqamish, kunjut, yulg'un o'sgan. Yozma manbalar va suratlarda mamlakatdagi ayrim hayvonlar haqida m'alumot mavjud bo'lib tog'larda arxar, yovvoyi echkilar, janubning botqoqli changalzorlarida yovvoyi cho'chqa, daryolarda baliqlar, qush va boshqa hayvonlar yashagan.

Mesopotamiya - Ikki daryo oralig'ining tabiiy-geografik muhiti, ayniqsa suv manbalalrining mavjudligi bu yerda ibtidoiy jamoaning tosh asriga mansub kishilarning kirib joylashuviga va atrofga tarqalishiga imkon bergan.

Mesopotomiyaning shimoliy qismida mil. avv. III ming yillikda semitlar

yashagan. Ular chorvador qabilalar edi. Semit qabilalarining tili, Mesopotamiya hududida yashaganlari akkad tilida so'zlashardi. Bir necha asrlar davomida semitlar Shumerlar bilan qo'shni yashagan va mil. avv. III ming yillikka kelib, Janubiy Mesopotamiyani butunlay egallaydilar. Shunday qilib, akkad tili Shumerlar tomonidan siqib chiqariladi va mil. avv. II ming yillikka kelib, Shumer tili o'lik tilga aylanadi.²

Mesopotamiya hududida ibtidoiy odamlarning kelib joylashuvi millodan avval IX-VIII mingyilliklardan boshlangan va VI-V mingyilliklarga davom etgan. Bu davrda Mesopotamiya vohasidagi yerlar asta-sekin o'zlashtirilib, ko'p joylarda ibtidoiy dehqonlarning qishloqlari paydo bo'lgan. Shu vaqtdan boshlab dastlabki sug'orish inshootlari, to'g'onlar va kanallar qurila boshlangan. Odamlar o'troqlashib, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullana boshlaganlar. Ular asta-sekinlik bilan shimoldan janubga siljib borgan. Keyinchalik Mesopotamiyaga Arabiston yarimoroli, Shimoliy Afrikadan semit qabilalari, janubi-sharq tomondan esa boshqa qabilalar kirib kelib joylashgan. Zagros tog'lari orqasidan vohaga gutey, kassit, ossur, lulubey, janubdan esa xoldey va boshqa jangovar qabilalar bostirib kirganlar. Millodan avval IV-III mingyilliklarda tog'li joylarda yashagan elam qabilalari janubi-sharq tomondan bostirib kirib, Mesopotamiya janubidagi Shumerda o'rnashib qolganlar. Keyinchalik bu yerga arameylar, eronliklar, parfiyaliklar, yunonlar, rimliklar va boshqa xalqlar ham kirib kelishgan.³

Mesopotamiya xalqlari atrofdan kelgan juda ko'p qabilalarning mahalliy aholi bilan qo'shilishi va aralashuvi natijasida vujudga kelgan. Qadimgi mamlakat janubini - Shumer, aholisini shumerlar shimoldagi yerlarni Akkad, aholisini esa akkadlar deb atashgan. Milodan avval VIII-V mingyilliklarda yashagan Mesopotamiya aholisi dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va ilk savdo-sotiq bilan shug'ullanib tirikchilik o'tkazganlar. Bu davrning boshlarida ayollarning urug'-jamoasidagi o'rini balandroq bo'lib, ular katta izzat-hurmatga sazovor bo'lganlar. Ammo dehqonchilikning rivojlanishi, chorvachilikning, shuningdek, hunarmandchilikning ravnaq topishi bilan erkaklarning ma'suliyati ortib borgan. Mulkchilikning rivojlana borishi natijasida aholi orasida tabaqalanish paydo bo'lgan. Butun jamiyatni boshqarish, davlat tashkil topishi uchun shart-sharoit vujudga kelgan.

Mesopotamiya tarixini o'rganishda moddiy va yo'zuv yodgorliklari, qadimgi turar joylardan arxeologik qazish davrida topilgan mehnat qurollari, turar joylarning qoldiqlari, qabrlar, maqbaralar, odam va hayvonlarning haykal va haykalchalari, shahar xarobalari, turli hayvonlarning suyak qoldiqlari, don va boshqa o'simliklarning qoldiqlari, zeb-ziynat buyumlari, idish-tovoqlar va boshqa buyumlar qadimgi tarixini o'rganishda muhim manbalar hisoblanadi. Millodan avval IV-I mingyilliklarga mansub moddiy madaniyat yodgorliklari Mesopotamiyaning Eredu, Ur, Uruk, Lagash, Nippur, Nineviya, Mari, Bobil va boshqa qadimgi shaharlaridan arxeologik qazish ishlari natijasida topilgan.

Mesopotamiyaning Uruk va Jemdet-Nasr shaharlaridan esa milodda avval II ming yillikning oxirlariga mansub bo'lgan mingga yaqin yozuvli sopol lavhalar topilgan. Ular Mesopotamiya yozuvlarining eng qadimgisi - piktografik, ya'ni

belgi rasmlar shaklidagi yozuvlar edi. Shuni aytish kerakki, Yangi Bobil podsholarining 140 dan ortiq yozuvlari, bitiklari saqlanib qolganki, ularning katta qismi Yangi Bobil shohlari Novuxodonosor II va Nabonid (m.av. VI asr)larga qarashlidir. Qadimgi Mesopotamiyada diniy ruhdagi bitiklar, yozuvlar saqlanib qolgan. Ayni paytda Mesopotamiyadagi davlatlar hukmdorlarining bir-birlariga yollagan maktub xatlari Mesopotamiya tarixini o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi. Shuni ta'kidlash joizki, qadimgi mualliflar qadimgi Sharq tarixi va madaniyatining so'nggi davrlarida m.av. V -I va milodiy I asrlar orasida yashab ijod etganlar.

Qadimgi Sharq, xususan Qadimgi Mesopotamiya haqida yozgan yunon-rim tarixchilari orasida Gerodot alohida o'rin egallaydi. Gerodot m.av. 485—425-yillar orasida yashab ijod etgan mashhur tarixchi.

U 9 jilddan iborat "Tarix" kitobini yozgan. Mashhur rimlik senator Sitseron Gerodotni "tarix otasi" deb nomlagan. U Sharq mamlakatlariga sayohat qilgan vaqtlari Mesopotamiyada ham bo'lgan.⁴

Gerodot hamma vaqt mamlakatlarning tabiiy sharoiti, tarixi va madaniyatini har tomonlama yoritishga harakat qilgan. Sharq tillarini bilmasa ham, o'zi foydalangan manbalarga tanqidiy ko'z bilan qaragan. Gerodot o'z asarini yozishda asosan o'sha zamon ruhoniylari - kohinlari va yo'l boshlovchilarning, tarjimonlarning hikoyalaridan, shuningdek, Mesopotamiyada o'z ko'zi bilan ko'rgan voqealaridan keng foydalangan. Qadimgi davrning muallif-tarixchilaridan biri milloddan avval V asrning ikkinchi yarmida yashagan Ktesiy Knidskiydir. U Gerodotning zamondoshi bo'lib, Eronda uzoq vaqt yashagan, 22 kitobdan iborat "Eron tarixi" degan asar yozib qoldirgan. Bu kitobda Mesopotamiya haqida juda oz ma'lumot yozilgan.⁵

Qadimgi yunon tarixchilaridan yana biri Ksenafont bo'lib u milloddan avvalgi V-IV asrlarda yashab ijod etgan. Eron qo'shinida yollanma jangchi sifatida xizmatda bo'lgan vaqtda Mesopotamiyada bo'lgan va uning "Kiropediya" va "Anabasis" degan asarlarida Dajla va Frot daryolari vodiysi bayoni, mamlakat aholisining urf-odatlar va tarixi haqida juda qisqa ma'lumot saqlanib qolgan.

Miloddan avval V-IV mingyilliklar orasida mesopotamiyaliklar yangi-yangi yerlarni o'zlashtirib, katta-kichik kanal, ariq va suv inshootlari qurganlar. Shuning natijasida dehqonchilik tobora rivojlanib u yerdan mo'l hosil ola boshlaganlar. Shu vaqtga kelib Mesopotamiyada Eredu, Ur, Uruk, Larsa, Lagash, Umma, Isin va Shuruppak kabi obod qishloqlar bunyod etilgan. Ularning atrofi esa ancha mustahkam mudofaa devorlari bilan o'rab olingan.

Miloddan avval III mingyillikning boshlarida Janubiy Mesopotamiyada har xil tillarda gaplashuvchi qabilalar yashar edi. Janubda mahalliy aholi bilan aralashgan shumerlar, Dajla va Frot vohasining o'rta qismida esa mahalliy aholi bilan birga akkadlar ham yashar edilar. Ulardan shimolda esa xurrit qabilalari istiqomat qilgan. Milodan avval III mingyillikning birinchi yarmida Shumerda Eredu, Ur, Larsa, Uruk, Lagash, Umma, Shuruppak, Isin, Nippur, Kish, ulardan shimolda esa Ashshur, Mari, Nineviya va boshqa yirik shahar-davlatlar bor edi. Ularning hammasida ham asosan sug'orma dehqonchilikka asoslangan xo'jalik rivojlangan edi. Ular arpa, bug'doy, kunjut ekar. sabzavotchilik, bog'dorchilik,

xususan xurmo ekib ko'paytirishga katta e'tibor berganlar.

Malumki milloddan avvalgi VII-IV mingyilliklarda ibtidoiy jamoa tuzumining emrilishi va hududda tabaqaviy jamiyatning vujudga kelishi uchun shart-sharoit qaror topadi. M.av. III mingyillik boshida mamlakatning janubiy hududidagi Shumer viloyatida dastlabki kichikroq shahar-davlatlar tashkil topadi. M.av. XXVIII-XXIV asrlar Mesopotamiya tarixida ilk sulolalar tarixi davri deb nomlanadi. Mesopotamiya tarixining navbatdagi tarixiy davri (m.av. III mingyillikning oxiri) yakka hokimlikka asoslangan despotik davr edi. Bu davr m.av. XXIV-XXII asrlarga to'g'ri kelib. Mesopotamiyaning markaziy qismida Akkad davlati tashkil topib. Shumerni hamda shimolda bir qancha mayda davlatlarni o'z tarkibiga qo'shib oladi. Guteylarning hujumi ostida Akkad podsholigi kuchsizlangach, Mesopotamiya Shumer-Akkad podsholigi qo'l ostiga o'tadi. M.av. II mingyillik boshlarida Dajla va Frot daryolari oralig'idagi hududlarda bir necha shahar-davlatlar tashkil topadi. Ular orasida Bobil podsholigi kuchayib mamlakatdagi ko'p joylarni podsholik tarkibiga qo'shib oladi. Qadimgi Bobil podsholigi ham bir necha tarixiy davrlarga bo'linadi: Qadimgi Bobil yoki amoriylar (m.av. XIX-XVI asrlar) O'rtabobil yoki kassitlar (m.av. XII—VII asrlar), Bobil podsholigining kuchsizlanishi va mustaqillik uchun kurash va nihoyat Yangibobil podsholigi qisqa kuchayish davri (m.av. VII-VI asrlar). M.av. XVI-XIII asrlarda Shimoliy Mesopotamiyaning g'arbiy qismida Mitanni davlatining mavqeyi oshadi. Mamlakatning sharqiy qismida esa m.av. III mingyillikda markazi Ashshur bo'lgan Ossuriya davlati qaror topadi. Ossur davlati shakllangan davridan boshlab uchta tarixiy davrga bo'linadi:

1. Qadimgi Ossur podsholigi, tarixiy sanasi m.av. XX-XVI asrlar.
2. O'rta Ossur podsholigi, tarixiy sanasi m.av. XV-XI asrlar.
3. Yangi Ossur podsholigi tarixiy sanasi m.av. X -VII asrlar.

Mazkur davrda Ossuriya Old Osiyodagi eng qudratli davlatga aylandi. Yangi Ossur podsholigi Yangibobil podsholigi bilan Midiya podsholigining birlashgan qo'shinlari tomonidan m.av. 605-yilda tor-mor etilib barham topdi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021 yil 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha videoselektor [yig'ilishi](#).
2. Umarov Sh. Qadimgi Sharq mamlakatlari sivilizatsiyalari. Samarqand. 2020. 67-bet.
3. Ravshan Rajabov R. Jahon tarixi. T.: 2015. 81-bet
4. Boynazarov F. Qadimgi dunyo tarixi. T.: "Moliya".2006. 34-bet
5. Kabirov A. Qadimgi Sharq tarixi. T.: "Tafakkur" nashriyoti.2016.85-bet